

AUSRA NAVICKIENE

JUOZAPO ZAVADZKIO FIRMOS LIETUVIŠKŲ LEIDINIŲ PLATINIMAS 1805—1864 m.

J. Zavadzkiio firma — viena iš didžiausių knygų leidimo ir platinimo firmų Lietuvoje, svarbiausia XIX a. vidurio lietuviškų knygų leidybos, gamybos ir prekybos įmonė. Tyrinėtojai T. Turkovskis, R. Cibulskis, M. Stolzman, I. Rozet, G. Sulkina savo darbuose¹ nagrinėjo J. Zavadzkiio firmos veiklą, neišskirdami lietuviškų leidinių leidimo ir platinimo. V. Abramavičiaus, J. Strazdo straipsniuose² trumpai aptariamose čia pasirodžiusios lietuviškos knygos, tačiau neužsimenama apie jų platinimą. Kelis Varnių knygyno veiklos aspektus aprašė D. Petkevičiūtė ir V. Abramavičius³, remdamiesi L. Ivinskio ir J. Račkauskiio korespondencija su Zavadzkiiais. Firmos lietuviškų leidinių platinimo veikla iki šiol netyrinėta. Lietuvos valstybiniame istorijos archyve (LVIA) Zavadzkių asmeniniame fonde saugomi dokumentai — knygų užsakymų žurnalai, pardavimo knygos, sąskaitos, žiniaraščiai — teikia žinių apie firmos lietuviškų knygų platinimą. Apibendrinus naujus duomenis, remiantis publikuotais šaltiniais bei XIX a. leidybos tyrinėjimais, straipsnyje bus aptariamasi firmos lietuviškų knygų platinimas nuo J. Zavadzkiio įmonių įkūrimo 1805 m. iki 1865 m., kai buvo uždrausta lietuviška spauda lotyniškais muziejais — 129. Jos perduotos MAB 1953 m. (apie 3 tūkst. knygų) spaudmenimis.

XIX a. ekonominės sąlygos ir knygų prekybos būklė vertė leidėjus būti ir knygų prekybininkais. Šių veiklos sričių derinimas buvo efektyvus privačioje įmonėje, veikiančioje pagal laisvosios rinkos dėsnius ir savo veiklą orientuojančioje į skaitančiosios visuomenės poreikius. Tokia įmonė buvo ir J. Zavadzkiio firma.

¹ [Turkowski T.] Czarnecki J. Rzut oka na historję książki Wilenskiej // Prz. bibliot. 1932. S. 26—38; Cybulski R. Asortyment księgarni na początku XIX wieku // Księgarz. 1960. Nr. 6. S. 10—14; Jo paties. Jozef Zawadzki — księgarz, drukarz, wydawca. Wrocław, 1972. 265 s.; Jo paties. Formowanie się modelu kapitalistycznego przedsiębiorstwa wydawniczo-księgarskiego w Polsce w latach 1800—1831 // Studia o Książce. 1976. T. 6. S. 101—130; Jo paties. Księgarstwo polskie na początku XIX wieku // Księgarz. 1963. Nr. 3. S. 46—58; Stolzman M. Nigdy od ciebie miasto ... Dzieje kultury Wilenskiej lat międzypowstaniowych (1832—1863). Olsztyn. 1987. S. 59—103; Rozet I. J. Zawadzkiij i izdatelskaja dejatelnost' Vilniuskogo universiteta v pervom tridcatiletiji XIX veka // Mokslo darbai 32. Istorijos-filosofijos mokslų serija. Istorija 2. 1960. P. 151—165; Sulkina G. Rol Vilenskogo universiteta v razvitiji knigoizdatelskogo i knigotorgovogo dela v pervoi treti XIX veka // Trudy Leningradskogo instituta kultury im. N. K. Krupskoi. 1967. T. XVIII. S. 283—299.

² [Abramavičius V.] Gegužinis A. Zavadzkiiai ir lietuviškoji knyga Vilniuje. V. [1944?]. 15 p.; Strazdas J. Zavadzkiiai ir Vilnius // Kultūros barai. 1969. Nr. 10. P. 61—64.

³ Pekevičiūtė D. J. Zavadzkiio knygynas ir skaityklą Varniuose 1853—1856 m. // Knygotyra. 12(19). 1984. P. 44—52; Abramavičius V. L. Ivinskis ir Zavadzkiio leidykla // Pergalė. 1845. Nr. 5. P. 66—83.

J. Zavadzkiego firmy 1805—1864 m. veikloje išskiriami keli periodai. Pirmasis apima 1805—1828 m. Tai firmos atsiradimo, formavimosi laikotarpis, kai jos veikla buvo glaudžiai susijusi su Vilniaus universitetu. Išmokęs knygaininko verslo Vroclavo, Poznanės, Leipcigo knygynuose, J. Zavadzkiis atvyko į Vilnių 1803 m. ir pradėjo dirbti turtingo pirmosios gildijos pirklio Jano Florianio Bitšės krautuviu⁴. Čia 22 metų jaunuolis turėjo progos įvertinti J. F. Bitšės prekybinių ryšių, siekiančių G. Korno knygyną Vroclave, T. Greblovos įmonę Krokuvėje, reikšmę, tvirtų, kataloguose nurodomų knygų kainų laikymosi privalumus, knygų reklamos būdus ir jų svarbą. Netrukus jis ėmėsi savarankiškos veiklos. 1805 m. rugpjūčio 24 d. J. Zavadzkiis pasirašė sutartį su Vilniaus universitetu, už 3 000 rublių sidabru įsigijo senos universiteto spaustuvės inventoriaus, išsinuomijo universiteto patalpas ir tapo Vilniaus imperatoriškojo universiteto tipografu⁵. Spaustuvininko titulas suteikė J. Zavadzkiui privilegijas spausdinti mokyklinius vadovėlius, universiteto profesorių mokslo darbus, kalendorius, kurie universiteto nustatytais kainomis buvo platinami visoje Vilniaus švietimo apygardos teritorijoje.

Lenkų tyrinėtojo R. Cibulskio manymu⁶, daugelyje Europos šalių knygų prekybai susiformuoti buvo svarbus universiteto knygų parduotuvės vaidmuo. Universiteto knygaininko ir spaustuvininko titulas XIX a. teikė privilegijas, kurios garantavo knygų prekybininko finansinę padėtį. Knygų prekyba formavosi ir egzistavo vadovėlių pardavinėjimo dėka. Šitaip kūrėsi ir J. Zavadzkiego firma.

Iš pradžių knygynas J. Zavadzkiui nepriklausė. Jis buvo universiteto padalinys, kurio veiklą reglamentavo dokumentai ir kontroliavo universiteto valdžia. Knygyno valdytojo pareigas ėjo P. Hornas — filosofijos daktaras, kolegijos asesorius, vokiečių, prancūzų ir italų literatūros žinovas⁷. Tačiau J. Zavadzkiis, atkakliai siekdamas vienoje įmonėje sujungti tiek knygų leidybą, tiek jų platinimą, netrukus tapo pagrindiniu knygyno veiklos organizatoriumi. Pasitelkęs knygų prekybos žinias ir apsuksumą, jis sukūrė didžiausią ir moderniausią knygyną Vilniuje, kuris 1820 m. perėjo jo nuosavybėn. Įsikūręs universiteto patalpose, jau 1809 m. knygynas garsėjo lenkiškų knygų rinkiniu, kuris buvo suformuotas iš supirktų M. Grolio knygyno likučių, senų vienuolynų spaustuvių knygų, keičiantis leidiniais su daugeliu krašto ir užsienio knygaininkų-leidėjų bei plėtojant komisinę prekybą. 1816 m. laiške savo globėjui kunigaikščiui A. K. Cartoriskui, Vilniaus švietimo apygardos kuratoriui, J. Zavadzkiis rašė: „[...] visame krašte [...] esu pirmasis knygaininkas“⁸.

⁴ Poklewska D. Zawadzki: Jozef, Adam, Feliks // Słownik pracowników książki polskiej. Warszawa; Łódź, 1972. S. 1010.

⁵ Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi z archiwum drukarni i księgarni Jozefa Zawadzkiego w Wilnie z lat 1805—1865. Wilno, 1835. T. 2. S. 372—374.

⁶ Cibulski R. Księgarstwo w społeczeństwie współczesnym. Ossolineum, 1978. S. 76; Jo paties. Księgarstw polskie... S. 47.

⁷ Materiały... T. 2. S. 389—391.

⁸ Cibulski R. Jozef Zawadzki ... S. 93.

1821 m. knygynas turėjo daugiau kaip 20 000 pavadinimų knygų⁹. Tai buvo naujos ir anksčiau išleistos įvairių mokslo sričių ir įvairiomis kalbomis knygos, pasirodžiusios Varšuvoje, Krokuvėje, Lvove. Nuo 1815 m. knygynas reguliariai gaudavo spaudinių siuntas iš Vienos, Leipcigo, Paryžiaus ir kitų Prancūzijos vietų, taip pat iš Londono, Maskvos ir Peterburgo. Kad būtų galima lengviau įsigyti knygų, J. Zavadzkis įkūrė „Užsienio literatūros muziejų“, arba pirmąją krašte komercinę biblioteką, kurioje buvo galima skolintis spaudinių prancūzų, vokiečių, italų anglų kalbomis ir kuri tapo pavyzdžiu kitiems Vilniaus knygynams¹⁰. Vadovėliams platinti J. Zavadzkis organizavo knygų platinimo punktus Vilniaus švietimo apygardos mokyklose, pavaldžiose universitetui. J. Zavadzko leidiniai buvo realizuojami tiek Vilniaus knygyne, tiek Varšuvoje, kur 1810 m. buvo įkurtas firmos filialas. Jam vadovavo giminaitis J. Venckis.

Pirmuoju J. Zavadzko firmos veiklos etapu lietuviškų knygų platinimu nesisirūpinta. Tai lėmė pirmiausia J. Zavadzko leidybinė veikla, kuri priklausė tiek nuo universiteto požiūrio į vadovėlius lietuvių kalba, tiek nuo paties J. Zavadzko nesuinteresuotumo imtis lietuviškų knygų leidybos. 1805—1828 metais J. Zavadzko spaustuvėje pasirodė tik viena lietuviška knyga — „Lietuviškas evangelias“. Neaišku, kas paskatino universiteto spaustuvininką, lenkų kultūros puoselėtoją, finansuoti šios knygos spausdinimą. Galbūt pasirinkimą nulėmė J. Jaknavičiaus „Ewangelia polskie y litewskie“ populiarumas. (Buvusi Vilniaus akademijos spaustuvė šį leidinį išleido daugiau kaip 20 kartų). „Lietuviškas evangelias“ buvo J. Jaknavičiaus evangelijų pataisytas variantas, tačiau katalikiškoje visuomenėje, priratusioje prie senųjų dvikalbių evangelijų tekstų, jis plito lėtai. J. Zavadzko leidinį buvo galima įsigyti knygyne ir 1833 m., ir net 1854 m.¹¹ Nėra duomenų, kad J. Zavadzko spaustuvė 1805—1828 m. būtų išleidusi ar išspausdinusi daugiau lietuviškų knygų.

Tuo metu J. Zavadzkis prekiaavo jam atitekusiomis Vilniaus vyriausiosios mokyklos knygyno knygomis, tarp kurių buvo ir lietuviškų spaudinių. Kaip rodo J. Zavadzko išleistas 1811 m. katalogas, knygyne buvo 1803 m. Akademijos spaustuvėje išspausdintos J. Jaknavičiaus „Ewangelie polskie y litewskie“, 1799 m. išleistas „Giesmes apie švęčiausia panna Maria“¹², čia turėjo būti ir 1773 m. Akademijos spaustuvėje pasirodžiusi „Knigiale, aprašanti broctvas“, 1799 m. išspausdinta „Broma atverta ing viečnasti“, 1796 m. leidimo elementoriaus „Mokslas skaytima rašta lietuviška“ likę egzemplioriai. Žinoma, kad J. Zavadzko spaustuvėje buvo platinamos ir tuo metu kitų leidėjų lėšomis pasirodžiusios lietuviškos knygos. Savaitraštis „Kurjer Litewski“ 1824 m. kovo 18 dienos numeryje paskelbė, kad misionierių spaustuvėje išspaus-

⁹ Poklewska D. Min. veik. S. 1011.

¹⁰ Materialy ... T. 3. S. 4—5.

¹¹ Katalog ksiąg polskich znaydujących się w księgarni Jozefa Zawadzkiego w Wilnie. W. 1833. S. 18: Uwiadomienie o ksiązkach polskich i niektorych Lacinkich znajdujących się w księgarni pod firmą J. Zawadzkiego w Wilnie. W., 1854. S. 32.

¹² Katalog ksiąg polskich [...] Jofefa Zawadzkiego. W., 1811. Cz. 1.

dintą K. R. Nezabitauskio elementorių „Naujas mokslas skaitima“ galima nusipirkti ir J. Zavadzko spaustuvėje¹³. Atrodo, kad J. Zavadzko knygyne buvo galima įsigyti ir J. A. Giedraičio bei Rusijos Biblijos draugijos lešomis 1816 m. išleisto „Naujo istatymo“, nes J. Zavadzkiis buvo pasižadėjęs Rusijos Biblijos draugijos Vilniaus komitetui padėti platinti draugijos leidinius¹⁴.

Naujas firmos veiklos etapas prasidėjo po 1828 m., kai, netekusi universiteto spaustuvinininko ir knygų prekybininko titulų ir privilegijų, tačiau išaugusi ir sutvirtėjusi, J. Zavadzko firma (spaustuvė ir knygynas) išsikėlė iš universiteto patalpų ir pradėjo veikti savarankiškai. Sunku buvo surasti naują vietą, kurioje tilptų dvi universiteto sales užėmęs knygynas. Lenkiškoji buvusio knygyno dalis buvo įkurdinta vienoje patalpose, o prancūziškas knygynas kartu su natomis — kitose. Naujomis sąlygomis keitėsi ir J. Zavadzko leidiniai — daugėjo beletristikos.

Po J. Zavadzko mirties 1838 m., vykdydamas tėvo testamentą, firmos vadovu tapo vyriausias sūnus Adomas Zavadzkiis. Gimęs ir užaugęs Vilniuje, studijavęs Vilniaus universitete (jo nebaigė, nes 1832 m. universitetas buvo uždarytas), A. Zavadzkiis nebuvo visai svetimas lietuvių kultūrai, gerai pažinojo daugelį to meto lietuvių kultūros veikėjų ir raštinijos darbuotojų. Jau pirmaisiais jo veiklos metais pasirodė lietuviškos knygos su J. Zavadzkiio firmos pavadinimu. Senasis Zavadzkiis per visą savo gyvenimą išleido apie 850 knygų¹⁵, tarp jų tik vieną lietuvišką, o 1854—1865 m. iš firmos lešomis išleistų 596 knygų¹⁶ lietuviški spaudiniai sudarė 20%, arba trečdalį visų tuo metu pasirodžiusių lietuviškų knygų. A. Zavadzkiis nesiblaškė, ieškodamas lietuviškų knygų autorių. Patys autoriai kreipėsi į jį, siūlydami spausdinti savo kūrinius. Iki 1853 m., arba iki Varnių knygyno įkūrimo, A. Zavadzkiio lešomis pasirodė keli lietuviški spaudiniai. Daugumos jo spaustuvėje spausdintų lietuviškų knygų leidimą finansavo patys knygų autoriai. Čia buvo spausdinami L. Ivinskio kalendoriai, pasirodė kelios M. Valančiaus knygelės, vienas religinio turinio leidinėlis kunigo I. Montvydo lešomis. Nebūdamas minėtų knygų leidėju, A. Zavadzkiis prisidėjo prie jų platinimo: organizavo šių leidinių siuntimą į Zemaitiją ir pardavinėjo juos savo knygyne Vilniuje.

Neišlikus XIX a. pirmojo trisdešimtmečio Vilniaus knygyno knygų pardavimo finansinės apskaitos dokumentų, nepavyko aptikti to laikotarpio įrašų apie lietuviškų knygų pardavimo faktus. Vėlesniuose, išlikusiuose parduotų knygų registracijos žurnaluose rastos pirmosios lietuviškos knygos, įrašytos 1840 m. data. Tai sausio mėnesį parduoti maldaknygės „Rožančius“ 4 egzemplioriai ir M. Olševskio „Broma atverta

¹³ „W drukarni XX. Missyonarzew“ // Kuryer Litewski. 1824. 18 kwiet. S. [4].

¹⁴ Pierwsze posiedzenie publiczne Oddziału Wilenskiego Rossyyskiego Towarzystwa Bibliynego. W., 1819. S. 11.

¹⁵ Merkys V. Lietuvos poligrafijos įmonės 1795—1915 m. // Spauda ir spaustuves. V., 1972. P. 234.

¹⁶ Ten pat.

ing viečnasti“¹⁷ 1 egzempliorius. 1840—1844 metais Vilniaus knygyne būdavo parduodama tik po kelias lietuviškas knygas¹⁸, 1848 m. šis skaičius pasiekė kelias dešimtis egzempliorių, o 1850 m. — 57 egzempliorius¹⁹. Didžiausią parduotų spaudinių dalį sudarė L. Ivinskio rengiami ir leidžiami kalendoriai, maldaknygės „Auksa altorius“, taip pat buvo parduoti keli elementoriai, „Mokslas skaytima rašta lietuviška“ egzemplioriai, maldaknygė „Rožančius“ — iš viso 5 pavadinimų lietuviškos knygos²⁰. Užsimezgęs bendradarbiavimas su lietuviškų knygų autoriais keitė A. Zavadzkiio leidybinę veiklą. Jo įmonėje buvo pradėtos spausdinti M. Valančiaus ir jo bendraminčių knygos, kurių daugumą finansavo pats spaustuvininkas. Išskirtas iš kitų įmonininkų (A. Dvoržeco, M. B. Volfo), A. Zavadzkiis tapo Zemaičių vyskupijos knygininku ir spaustuvininku. Nors jis nebuvo lietuvių kultūros patriotas, tačiau sunki firmos ekonominė būklė ketvirtajame ir penktajame dešimtmečiais, nuolatinė kova su T. Gliuksbergu, vietinių žydų įsigalėjimas prekyboje paskatino steigti Varniuose „nedidelį filialą sudėtingiems Vilniaus reikalams paremti“²¹.

Varnių knygyno įkūrimo idėja priskiriama lietuvių kultūrinio židinio dalyviams. XIX a. viduryje Varniuose susibūrė žymūs lietuvių kultūros veikėjai, pavertę šį nedidelį provincijos miestelį lietuvių kultūrinio gyvenimo centru. Dauguma tuo metu lietuviškai rašiusių autorių gyveno ir dirbo pačiuose Varniuose ar netoliese. Jie rūpinosi lietuviškų knygų leidyba, kurė jos plėtojimo planus, organizavo spaudos platinimą. Svarbiausi knygų leidybos ir platinimo organizatoriai buvo Varnių kunigų seminarijos rektorius, o nuo 1850 m. — Telšių vyskupijos vyskupas M. Valančius bei minėtos kunigų seminarijos dėstytojas ir jos bibliotekininkas J. K. Račkauskis. M. Valančiaus žodžiais tariant, „mano pakviestas ponas Adomas Zavadzkiis iš Vilniaus įsteigė Varniuose knygų pardavimą“²².

Varnių knygynas pradėjo veikti 1853 metų liepos pradžioje. Jo vedėjas buvo Karlas Smidehauzenas. Čia taip pat dirbo Aleksandras Kobilinskis, Mlinarskis. Be etatinių darbuotojų, knygyno darbą padėjo organizuoti minėtasis J. K. Račkauskis, vėliau aktyviais talkininkais tapo L. Ivinskis, M. Akelaitis ir kiti lietuvių inteligentai.

Ištisus metus tiek pašto arkliais, tiek samdomų žydų vežimuose sukrautos knygų dėžės keliavo iš Vilniaus į Varnius. M. Valančiaus rūpesčiu per Varnius buvo nutiestas pašto kelias²³, pagreities susisiekimą ir palengvinęs prekybininkų keliones. Iš Varnių tais pačiais keliais dažniau-

¹⁷ LVIA. F. 1135. Ap. 7. B. 86. 1834—1840 m. parduotų knygų registracijos knyga. L. 108, 131.

¹⁸ Apskaičiuota remiantis 1840—1844 m. parduotų knygų registracijos duomenimis (LVIA. F. 1135. Ap. 7. B. 95. 292 l.).

¹⁹ Apskaičiuota remiantis 1846—1850 m. parduotų knygų registracijos duomenimis (LVIA. F. 1135. Ap. 7. B. 100).

²⁰ Ten pat.

²¹ Cybulski R. Jozef Zawadzki ... S. 236.

²² Valančius M. Varnių miestelis. Sukilimas // Valančius M. Raštai. T. 1. P. 491.

²³ Ten pat.

siai paštu grįždavo pinigai už parduotas knygeles J. Zavadzko firmos knygyne adresu Vilniuje.

Kasmet iš Vilniaus būdavo siunčiama vidutiniškai po 40 000 egz. spaudinių, o 1859 m. jų buvo gauta beveik 50 000 egz.²⁴ Pirmuosiuose knygynei ir skaityklai siunčiamų knygų sąrašuose lietuviškų knygų nėra²⁵. Vėliau tokių įrašų knygoje daugėja. 1853 metais siunčiamų lietuviškų knygų skaičius siekė 12 000; 1854 m. — 24 000; 1855 ir 1856 m. — 26 000; 1857, 1860, 1861 ir 1862 m. — po 30 000 ir daugiau egz.²⁶

Apskritai XIX a. Lietuvos leidybinėje produkcijoje dominavo leidiniai lenkų, rusų, lotynų, žydų kalbomis. Amžiaus viduryje lietuviškos spaudos dalis sudarė 5—10%²⁷. Ši tendencija išryškėjo ir knygų prekyboje. Įdomu, kad tuo metu Varnių knygyne kiekybiškai dominavo ne lenkiškos, o lietuviškos knygos, kurios 1853 m. sudarė 25% visų knygyne buvusių spaudinių egzempliorių, 1854 m. — 35%, 1859 m. — 69%, o 1863 m. siekė net 77%²⁸.

1853—1864 metais Zavadzko firmoje pasirodė trečdalis visų tuo metu išėjusių lietuviškų leidinių. Ta dalis sudarė daugumą visų prekinių leidinių lietuvių kalba, o Varniai tapo svarbiausia firmos lietuviškų knygų platinimo vieta. Todėl akivaizdu, kad XIX a. viduryje čia susiformavo vienas iš svarbiausių lietuviškų knygų platinimo centrų. Manytume, jog pagrindinė šio reiškinio priežastis buvo ta, kad būtent šioje Lietuvos provincijos dalyje telkėsi pagrindiniai lietuviškos knygos vartotojai — lietuviškai skaitantys valstiečiai ir dalis smulkiųjų bajorų. Visoje Lietuvoje Zemaityjos gyventojai išsiskyrė savo lietuviškumu. Tiek XVIII a., tiek XIX a. čia lenkėjimo procesas vyko lėčiausiai²⁹. Be to, raštingumu pasižymėjusi jau XIX a. pradžioje Zemačių vyskupiija M. Valančiaus laikais buvo viena iš pačių raštingiausių Lietuvoje³⁰. Čia buvo tankiausias visoje Lietuvoje pradinųjų ir vidurinių mokyklų tinklas, mokėsi daugiausia mokinių, veikė kunigų seminarija, 1740 m. iš Kražių perkelta į Varnius.

Lietuviškos knygos skaitytojų poreikiai formavo knygų prekybos įmonių lietuvišką asortimentą. Varnių knygyno savininkas A. Zavadzkis, kaip ir kiti verslo žmonės, leido daug masinės paklausos knygų, siekdamas, kad knygų leidybai panaudotos lėšos duotų pelno. XIX a. pelningomis buvo religinės praktikos ir pradinio švietimo knygos. A. Za-

²⁴ Apskaičiuota remiantis 1853—1863 m. į Varnius išsiųstų knygų registracijos duomenimis (LVIA. F. 1135. Ap. 7. B. 106. 259 l.).

²⁵ Pirmasis į Varnius nusiųstų knygų sąrašas // LVIA. F. 1135. Ap. 7. B. 109. L. 1—15.

²⁶ Apskaičiuota remiantis minėtu dokumentu apie 1853—1863 m. į Varnius išsiųstas knygas.

²⁷ Apskaičiuota remiantis Vilniaus cenzūros komiteto žiniaraščiu apie 1854—1865 m. komiteto aprobuotas knygas (LVIA. F. 378. P/S 1865 m. B. 442. III d. L. 152—153).

²⁸ Apskaičiuota remiantis minėtu dokumentu apie 1853—1863 m. į Varnius išsiųstas knygas.

²⁹ Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija. T. 4. Lietuvių kalba XVIII—XIX a. V., 1990. P. 21, 64, 104.

³⁰ Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmoje pusėje. K., 1970. P. 465—470.

vadzkį globojusi ir jo veiklą skatinusi M. Valančiaus vadovaujama lietuvių konfesinė inteligentija taip pat pirmiausia rūpinosi pastoracijos ir pradinio švietimo literatūra, o ne mokslo ar meno puoselėjimu. Todėl Varnių knygyne parduodamų leidinių daugumą sudarė religinio turinio spauda. Per visą nagrinėjamą laikotarpį į Varnius buvo nusiųsta daugiau kaip 40 000 egz. maldaknygės „Senas auksa altorius“, 20 000 egz. knygelės „Kalvaria, arba kiaslas križiaus“, 18 000 egz. oficialiu katekizmu patvirtinto leidinio „Aktas ir poterej“, 14 000 egz. maldaknygės „Rožančius švenčiausios Maryos pannos“. Į Varnius išsiųstų kitų 34 pavadinimų lietuviškų religinio turinio knygų egzempliorių skaičius siekė nuo 500 iki 7 000. Tai buvo M. Valančiaus, J. K. Račkausko, brolių Juzumų, J. S. Dovydaičio, K. Prialgausko, K. Skrodzko ir kitų autorių parengti maldynai, katekizmai, religinės moralės klausimams skirti leidiniai bei įvairūs religiniai skaitiniai³¹.

Salia religinių lietuviškų knygų Varniuose buvo platinamos ir 23 pavadinimų pasaulietinės knygos. Per dešimt metų iš Vilniaus į Varnius buvo išsiųsta beveik 35 000 egz. L. Ivinskio redaguojamų kalendorių, 20 000 egz. elementoriaus „Mokslas skaytima rašta lietuviška“, keli tūkstančiai brolių Juzumų elementorių, 1 300 egz. L. Ivinskio išverstos vokiečių rašytojo Christoforo fon Šmido apysakos „Genawejte“ ir daugiau kaip 10 000 blaivybė populiarinančių leidinių: 3 300 egz. K. Kasakausko „Gyrtibe yr blajviste“, 1 600 egz. jo paties „Pasaka apej pašnekiesi tarp velnia ir šimkorju“, apie 7 000 egz. J. S. Dovydaičio apysakos „Šiauleniškis senelis“³². Savo populiarumu L. Ivinskio kalendoriai ir elementorius „Mokslas skaytima“ nenusileido masiškai perkamiems giesmynams ir maldynams. Pasaulietinių leidinių asortimentą gerokai papildė kitų leidėjų išleistos ir pagal komiso sutartį Zavadzko knygyne pardavinėtos knygos. Jau antraisiais knygyno veiklos metais čia galima buvo įsigyti M. Valančiaus „Zemajtiu viskupistę“, visas S. Daukanto parengtas ūkiškų patarimų knygeles, jo vadovėlį pradinėms mokykloms „Abeciela lijtuvij-kalnienu ir žiamajtiu kalbos“, taip pat mokyklai skirtas skaitinių knygas „Pasakas Fedro“ ir „Givatas didijū karvaidū senovės“. Apie XIX a. vidurį komiso sąlygomis knygyne buvo platinamos ir M. Akelaičio parengtos ir jo suburto Lietuviškų knygų leidimo fondo lėšomis išleistos knygelės: „Kvestorius“, „Teve musu“, „Svejka Marija“, „Jonas Išmisločius kromininkas“, „Lamentorius“. Šių leidinių egzempliorių, palyginti su paties Zavadzko leidiniais, knygyne buvo nedaug: S. Daukanto knygelių — po 20 egz., M. Akelaičio — po 100—200 egz.³³

Jeigu kiekybe, tai yra egzempliorių skaičiumi, lietuviškos knygos Varniuose dominavo, tai pavadinimų skaičiumi ir turiniu jos atsiliko nuo kitakalbių leidinių. 1853 m. knygyne pirkėjams buvo siūlomos 854 pavadinimų įvairaus turinio J. Zavadzko firmos ir kitur išleistos knygos

³¹ Apskaičiuota remiantis minėtu dokumentu apie 1853—1863 m. į Varnius išsiųstas knygas.

³² Taip pat.

³³ LVIA. F. 1135. Ap. 7. B. 109. 1853—1865 m. įvairiems asmenims išsiųstų knygų ir natų registracijos knyga. L. 22, 25.

lenkų, prancūzų, rusų kalbomis bei 54 pavadinimų natos³⁴. Lietuviško asortimento skurdumas buvo akivaizdus.

XIX a. viduryje Varniai buvo mažas miestelis, kuriame gyveno vos 500 žmonių³⁵, todėl jo gyventojai tūkstančių egzempliorių lietuviškų knygų tikrai negalėjo išpirkti. Svarbiausi knygyno klientai buvo Varnių apylinkių žmonės. Nuo 1852 m. miestelyje buvo leisti savaitiniai turgūs³⁶. Dar daugiau pirkėjų susirinkdavo į mugės, kurios vykdavo birželio 19 ir rugsėjo 8 dienomis³⁷. Žinoma, kad Varnių knygyno prekės pasiekdavo ir gretimų miestelių mugės. Kalvarijų miestelio mugėse būdavo prekiaujama liepos 8—12 dienomis, Siluvos miestelio mugėse — rugsėjo 8—15 dienomis. Siluvos mugės garsėjo visoje Lietuvoje. Pataisyti savo finansinių reikalų į Siluvą skubėdavo pirkliai ir smulkūs prekybininkai po triukšmingų, dvi savaites trukdavusių Joninių mugių Kaune. Siluvos mugėse suvežamos prekės savo verte nenusileido didžiausiems kasmetiniams Kauno miesto turgums³⁸. Iš Vilniaus į Varnius siunčiamų knygų registracijos žurnale yra išskirtos knygos, kurios buvo siunčiamos specialiai į Siluvą. Šie spaudiniai sudarydavo apie 30% visos metinės knygų siuntos ir taip pat apie trečdalį visų lietuviškų knygų³⁹.

Kitas svarbus leidinių platinimo būdas buvo prekių perpardavinėjimas pagal komiso sutartis. Šitokia prekyba buvo populiori XIX a. ir amžininkų vadinta „prekyba komercinio pasitikėjimo pagrindu“. Smulkūs komersantai prekiaudavo iš knygyno kreditan gautomis prekėmis. Pagrindinę pelno dalį gražindavo kreditoriui, o patys tenkindavosi procentais. Dažniausiai jų uždarbis sudarydavo 10%, o kartais ir 20% gautų pajamų⁴⁰. Pavyko nustatyti 1853—1864 metais Varnių knygyno knygas platinusius 42 tokius smulkius prekybininkus, iš kurių 35 pardavinėjo lietuviškas knygas. Jie prekiaavo Raseinių, Telšių, Šiaulių apskričių miestuose ir miesteliuose, ne tik Siluvoje ir Kalvarijoje, bet taip pat Telšiuose, Viešvėnuose, Užventyje, Kelmėje, Jurbarkė⁴¹. Negalutiniais duomenimis, tokiu būdu galėjo būti išplatinama iki 10%, o gal ir daugiau visų lietuviškų knygų⁴².

Varnių knygyno veiklos metais lietuviškos knygos buvo platinamos ir Vilniaus knygyne. Pačiame knygyne tada buvo parduodama kur kas daugiau knygų nei ankstesniais metais. 1853 m. čia buvo parduotos 84,

³⁴ Ten pat. L. 1—15.

³⁵ Materialy dla geografiji i statistiki Rossiji, sobrannyje oficerami generalnogo štaba: Kovenskaja gubernija / Sost. D. Afanasjev. Spb., 1861. S. 691.

³⁶ Baliulis A. Varniai // Tarybų Lietuvos enciklopedija. T. 4. V., 1988. P. 460.

³⁷ Materialy dla geografiji... S. 482.

³⁸ Voенно-статистическое обозрение Россиjskoi imperiji. T. IX. C. I. Voенно-статистическое обозрение Kovenskoj guberniji / Sost. Fon-Grandider. Spb., 1848. S. 43.

³⁹ Apskaičiuota remiantis 1853—1863 m. į Varnius ir Siluvą išsiųstų knygų registracijos duomenimis (LVIA. F. 1135. Ap. 7. B. 106. L. 154—164, 262—268, 285—290. 305—310, 345—354).

⁴⁰ Materialy dla geografiji... S. 475.

⁴¹ LVIA. F. 1135. Ap. 7. B. 109. 1853—1864 m. įvairiems asmenims išsiųstų knygų ir natų registracijos knyga. 106 l.

⁴² Apskaičiuota remiantis tuo pačiu dokumentu.

1854 m. — 1 837, 1855 m. — 3 249, 1856 m. — 1 516, 1862 m. — 1 330 lietuviškų knygų⁴³.

Be „prekybos už prekystalio“, J. Zavadzčio firmos knygynuose buvo naudojamos ir kitos knygų prekybos formos. Viena iš jų — knygų užsakymas ir jų išsiuntimas užsakovui. Vilniaus knygyno knygų užsakymo sąrašuose iki 1853 m. lietuviškų knygų beveik nėra⁴⁴. Neišlikus dokumentų, neaišku, kiek jų buvo išplatinta tokiu būdu 1853—1858 m. Nuo 1859 m. iki 1864 m. užsakovams buvo išsiųsta daugiau kaip 6 800 egzempliorių knygų, vidutiniškai po 1 050 knygų kasmet⁴⁵. Varnių knygyne 1853—1864 m. šitaip buvo išplatinta apie 15 000 egzempliorių knygų. Vilniaus knygyno, prekiavusio tomis pačiomis lietuviškomis knygomis kaip ir Varnių knygynas, lietuviškų knygų prekybos apimtis buvo mažesnė, kadangi dauguma lietuviškų knygų pirkėjų buvo susitelkusi Lietuvos provincijoje; be to, varniškiai daug prisidėjo organizuodami knygų platinimą.

Vilniaus knygyno lietuviškos knygos plito Kauno gubernijos Kauno, Ukmergės, Raseinių, Zarasų ir ypač Panevėžio apskrityse. Jos pasiekdavo ir Augustavo, Kuršo gubernijas, taip pat buvo siunčiamos pavieniams asmenims į Tartu, Maskvą, Saratovą, Tbilisį⁴⁶. Varnių knygyno pirkėjų buvo visose Kauno gubernijos apskrityse. Varniuose knygas pirkė ir Jelgavos, Ilukštos bei kitų vietų gyventojai⁴⁷. Monopolizavusi Zemaičių vyskupijos knygų leidybą, J. Zavadzčio firma užvaldė ir jos knygų rinką.

Rūpindamasi knygų reklama, naudodama įvairias knygų prekybos informacijos formas, J. Zavadzčio firma nemažai prisidėjo prie Lietuvos knyginkystės bibliografinės kultūros ugdymo. Apie naujus firmos leidinius buvo skelbiama periodiniuose leidiniuose, sudarinėjami ir atskirais spaudiniais leidžiami knygų prekybos katalogai. Palyginti su kitais leidėjais ir knygynais, J. Zavadzčio firma įvairių katalogų išleido daugiausia (apie 100 vienetų)⁴⁸. Gausėjant lietuviškų leidinių, buvo pradėta organizuoti lietuviškų knygų reklama. Iki šeštojo dešimtmečio tenkintasi keliomis lietuviškų knygų pozicijomis kitakalbiuose firmos kataloguose (1811, 1833, 1856, 1857, 1859). Įsteigus Varnių knygyną, jo lietuviškų knygų reklamai buvo sudarinėjami lietuviškų spaudinių sąrašai, kuriuos spausdino į Varnius siunčiamų knygų paskutiniuose puslapiuose bei jų viršeliuose. 1853—1864 m. tokie 8—9 pozicijų sąrašai „Kningas žiamejtiskzas iszduotas kasztu ir spaustuwi Jozapas Zawadzchia Wilniuje, o kurios gal kiekvienas pirkti Warniunsie knigincizio to paties Jozapas Zawadzchia“ buvo išspausdinti 22 leidiniuose. 1859 m. pasirodė pirmasis Didžiosios Lietuvos knygos istorijoje atskiru leidinuku išleistas prekybi-

⁴³ Apskaičiuota remiantis 1853—1856 m. ir 1861—1864 m. parduotų knygų registracijos duomenimis. (LVIA. F. 1135. Ap. 7. B. 105, 123, 130).

⁴⁴ LVIA. F. 1135. Ap. 7. B. 67, 85, 89, 96, 102, 1817—1822 m. ir 1833—1853 m. įvairiems asmenims išsiųstų knygų ir natų registracijos knygos.

⁴⁵ Apskaičiuota remiantis 1859—1864 m. įvairiems asmenims išsiųstų knygų registracijos duomenimis. (LVIA. F. 1135. Ap. 7. B. 120, 124, 127, 128).

⁴⁶ LVIA. F. 1135. Ap. 7. B. 120, 124, 127, 128.

⁴⁷ LVIA. F. 1135. Ap. 7. B. 107, 109.

⁴⁸ Zukas V. Lietuvių bibliografijos istorija: (iki 1940 m.). V., 1983. P. 40.

nės informacijos sąrašas pavadinimu „Knigas žemajtiszkas iszduotas kasztu ir spaustuwi Jozapa Zawadzka Wilniuje, o kurios gal kiekwienas pirkti Warniuse Kniginiczio to paties Jozapa Zawadzka“⁴⁹. Abėcėlės tvarka jame buvo aprašytos 25 knygos ir nurodytos jų kainos. Minėtinas ir lietuviškų knygų sąrašas, išspausdintas 1863 m. pradiniam lavinimui skirtų lenkiškų knygų kataloge⁵⁰. Jame buvo suregistruotos 36 pavadinimų knygos. 1858 m. leidinukas pasirodė 200 egzempliorių tiražu ir buvo nemokamai platinamas Varnių knygyne.

Aptarti keli J. Zavadzko firmos lietuviškų knygų platinimo aspektai išryškina jos svarbą sudėtingoje XIX a. vidurio lietuviškos knygos situacijoje. Monopolizavusi daugumos lietuviškų knygų leidybą, firma tapo svarbiausia lietuviškos knygos platintoja. Dėl firmos aktyvios leidybinės veiklos išsiplėtė lietuviškų knygų prekyba ir jų asortimentas, ištobulėjo knygų reklamos formos. Įkurtas firmos knygynas Varniuose labai suaktyvino knygų prekybą Lietuvos provincijoje, pagausino knygų pirkėjų. Naudojant įvairius knygų prekybos būdus, lietuviška knyga pasidarė prieinama ne tik Lietuvos, Latvijos, bet ir kitų kraštų gyventojams. Skatinama didėjančios lietuviškų knygų paklausos ir remiama lietuvių demokratinės kultūros veikėjų, J. Zavadzko firmos komercinė veikla padėjo plisti lietuviškoms knygoms ir tuo prisidėjo prie XIX a. lietuvių švietimo ir kultūros ugdymo.

AUSRA NAVICKIENE

DISTRIBUTION OF LITHUANIAN PUBLICATIONS BY J. ZAVADZKIS FIRM 1805—1864

S u m m a r y

J. Zavadzki firm — one of the largest printing, publishing and distributing firms in Lithuania — was the most important enterprise of publishing and trade of lithuanian books in 19th century. The extent of Zavadzka family trade of lithuanian books directly depended on the publishing activity of the firm. Passive publication of lithuanian books in the period of 1805—1852 caused little extent of trade of lithuanian books sold. It didn't reach 1% of books sale in the period which is being described.

The trade of lithuanian books was very active in 1853—1864, during the years of intensive publishing of lithuanian books, when one third of all books printed at that time appeared in the firm. Then in addition to the bookshop in Vilnius, which had worked since 1805, in 1853 the bookshop in Varniai was established. Bookshop in Varniai, being established in the centre of lithuanian democratic culture and the most lithuanian and literate part of Lithuania, became very important centre of distribution of lithuanian books. The extent of trade of bookshop in Varniai was larger than the one in Vilnius. In 1853—1864 the bookshop in Vilnius sold about 16 000 copies of lithuanian books and 280 000 copies were sent to Varniai. There were 45 titles of the books published by Zavadzka family.

⁴⁹ Knigas žemajtiszkas iszduotas kasztu ir spaustuwi Jozapa Zawadzka Wilniuje, o kurios gal kiekwienas pirkti Warniuse Kniginiczio to paties Jozapa Zawadzka. Wilniuje, 1858. 2 p.

⁵⁰ Spis dzieł dla pierwiastkowego kształcenia przeznaczonych. Wilno, 1863. S. 7—8.

There were also publications of L. Ivinskis, S. Daukantas, M. Valančius, M. Ake-
laitis. The amount of lithuanian books titles comparing with books titles in other langu-
ages was very little in Vilnius bookshop as well as in Varniai, because of seconded publi-
shings or large editions. Customers used to get books in different ways: trade „by counter“
was not very popular. Small traders engaged in commission trade used to resell books
to the main customers, peasants. Especially trade of books prospered in a yearly fairs
which took place in different towns and small towns of Lithuania. Particularly famous
were the fairs in Šiluva and Kalvarijos, and a special dispatch from Vilnius bookshop
was arranged for them. The other customers — office employers, doctors, teachers,
chemists, clergy from different regions often subscribed to books and got it by mail.
The customers of bookshops were spread all over Zemaičių and Vilnius diocese. J. Za-
vadzkiš' firm used advertisement of books by making bibliographical lists of books, prin-
ted them on the books' covers, or in separate publications. In 1858 the first trade
bibliographical publication appeared in Large Lithuania.